

bruiken bij een tocht langs de kerken, die op een kaartje zijn aangegeven en vaak afzonderlijk worden besproken.

Martha Catania-Peters

J. F. Benders, *Bestuursstructuur en schriftcultuur. Een analyse van de bestuurlijke verschriftelijking in Deventer tot het eind van de 15de eeuw* (Dissertatie Groningen 2002; Groningen [<http://www.ub.rug.nl/eldoc/dis/arts/j.f.benders/>], 277 blz.).

Het boek van Jeroen Benders kan gezien worden als een nieuwe bijdrage aan het dynamische onderzoek van de verschriftelijking van de Westerse samenleving. Het gekozen thema, namelijk het gebruik van het schrift in de interne administratie van de middeleeuwse stad Deventer, plaatst het boek op het kruispunt van de institutionele geschiedenis, de stedelijke diplomatiek en de geschiedenis van de sociale communicatie, zoals die wordt beoefend in Engeland, Duitsland en ook in Nederland. De analyse heeft dientengevolge een drievoudig karakter: administratief, sociaal en cultuurhistorisch.

Waarom Deventer? Volgens de auteur biedt juist deze stad interessante perspectieven, dankzij de relatieve rijkdom van overgeleverde bronnen, en ook vanwege de interessante, multidimensionale geschiedenis van deze stad. In de Middeleeuwen was Deventer een belangrijk economisch en kerkelijk centrum binnen het bisdom Utrecht. Het was tevens het hoofd van de Overstichtse stadsrechtfamilie, en leverde het model van het stadsrecht van Kampen en Zwolle. Bovendien was Deventer lid van de Hanze, de fameuze handelsstedengemeenschap die een groot deel van Noord- en Centraal Europa bestreek. In het laatstgenoemde perspectief is juist de ontwikkeling van het gebruik van het schrift in de Deventer bureaucratie zeer interessant voor een niet-Nederlandse historicus, die zich doorgaans bezighoudt met het schriftgebruik in de steden aan de andere 'rand' van het Hanzegebied, in Polen, Pruisen, Bohemen en Hongarije. Daar heeft de zogenaamde Duitse kolonisatie een apart stedelijk model gevormd, waarin het stadsleven par excellence verbonden was met het geschreven woord.

Achter Benders' gedetailleerde studie van de overgang van mondeling bestuur naar schriftelijke administratie en rechtspraak in Deventer, zit een cruciale vraag naar de factoren, de determinanten van de bestuurlijke verschriftelijking. Benders probeert ze te bepalen door de analyse van het stedelijke schriftgoed, geproduceerd in een periode van meer dan driehonderd jaar. 'Terminus a quo' is 1123, toen de eerste oorkonde op naam van de stad is uitgevaardigd; 'terminus ad quem' is 1463/1464, toen het stedelijke bestuur zijn definitieve vorm had gekregen. In deze periode heeft de juridische emancipatie van Deventer uit de macht van de Utrechtse bisschoppen en hun 'ministeriales' plaatsgevonden, en werd een hiërarchische bestuursstructuur gevormd, met het schepencollege, burgemeesters, cameraars en 'gespecialiseerde' meesters die verantwoordelijk waren voor verschillende onderdelen van de stedelijke economie en defensie.

De zorgvuldige kritiek van de verschillende soorten bronnen (oorkonden, brieven, rekeningen en registers) vult zes lange hoofdstukken op dichtbedrukte bladzijden. Dit was nodig om een zeer interessant beeld van de bestuurlijke verschriftelijking te schetsen. De cruciale periode binnen dit proces werd gevormd door de dertiende en de eerste helft van de veertiende eeuw. De ontwikkeling en de differentiatie van het administratief, juridisch en financieel stadsbestuur werd toen gevolgd door een groei van het op schrift stellen van de activiteiten en beslissingen die men belangrijk genoeg vond om vast te leggen. De bewaard gebleven oorkonden, correspondentie, stadsrekeningen, de registratie van de rechtspraak en van de financiële

transacties van de burgers, laten zien dat deze 'genres' zich in de veertiende eeuw ontwikkelden. Die ontwikkeling bevestigt dat het schrift toen het dominante instrument van machtsuitoefening en memorisatie was geworden.

Waar moeten wij de oorzaak van deze beslissende overgang zoeken? Volgens de auteur waren het sociale en politieke veranderingen die de evolutie van mondeling naar schriftelijk bestuur mogelijk maakten. De autonomie die Deventer bereikte op het gebied van interne administratie en rechtspraak ging samen met de politieke groei van een nieuwe sociale groep: de burgerij, die haar vertegenwoordigers in het bestuurscollege kreeg.

Behalve deze gunstige omstandigheden voor de spectaculaire groei van het praktisch schriftgebruik was er nog iets anders nodig, namelijk een breed gedeelde overtuiging dat het schrift tenminste net zo'n efficiënt instrument is voor gemeenschappelijke en juridische handelingen als een mondelinge afspraak of een symbolisch gebaar. In navolging van Michael Clanchy noemt Benders zo'n overtuiging een 'literate mentality'. Hij probeert argumenten te geven om te bevestigen dat bij de veertiende-eeuwse Deventer kooplieden zo'n mentaliteit werkelijk bestond. Zijn eerste argument is de toenemende behoefte aan scholing ten behoeve van een loopbaan, duidelijk aantoonbaar in de veertiende eeuw; zijn tweede het redelijk zorgvuldige bewaren van het schriftgoed in een archief, of althans in een speciale opslagplaats, die vanaf het eind van de dertiende eeuw bestond. De reconstructie van de verschriftelijking van het dagelijkse bestuur in Deventer lijkt coherent en goed opgebouwd te zijn. Een verdiepte bronnenanalyse wordt ondersteund door een serie van de interessante bijlagen, zoals de biografieën van de stadsschrijvers en edities van bronfragmenten.

Er zijn in het besproken boek enkele algemene punten, die het waard zijn om nader besproken te worden. Zo valt op dat de dynamiek van het verschriftelijkingsproces in middeleeuws Deventer vergelijkbaar is met het chronologische ritme van dit proces in de andere delen van Europa (zie recentelijk W. Prevenier, Th. de Hemptinne, ed., *La diplomatie urbaine en Europe au moyen âge. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatie, Gand, 25-29 août 1998* (Leuven- Apeldoorn, 2000)).

Een ander interessant probleem is de kwestie van de stedelingen die zich beroepsmatig met schrijven bezig gingen houden. Volgens de auteur begon de bestuurlijke verschriftelijking met de diensten die de geestelijken van het kapittel van Sint Lebuinus aan de stad leverden. Zij vervulden de taken waarbij schriftgebruik nodig was. Pas in de loop van de veertiende eeuw komen we leken als stadsschrijvers tegen. Bovendien onderwees de kapittelschool van Sint Lebuinus de Deventer burgerij in lezen en schrijven, kennis die nodig was voor de latere loopbaan. Benders verbaast zich over het geringe aantal 'officiële' stadsschrijvers, gezien de groeiende hoeveelheid geproduceerde teksten. Tot het eind van de veertiende eeuw was er namelijk maar één officiële stadsschrijver in Deventer. Pas in de jaren dertig van de vijftiende eeuw waren er twee, en nog eens dertig jaar later drie. Het lijkt mij dat het beeld van de afkomst en activiteiten van de Deventer schrijfkaders duidelijker kan worden door een vergelijking met de andere delen van het Hanzegebied 'sensu largo'. Het is bekend dat in de grote Noordduitse steden de kooplieden in de dertiende eeuw de geestelijken hun correspondentie en rekeningen lieten bijhouden (zie A. v. Brandt, 'Geistliche als Kaufmannschreibpersonal im Mittelalter', *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, XXXVIII (1958) 164). Het is ook bekend dat in de veertiende eeuw overal in het Hanzegebied het aantal geletterde stedelingen groeide, dankzij de opleiding die zij genoten aan kathedraal-, kapittel- of parochiescholen. Die scholen kwamen steeds meer onder controle van het stadsbestuur. Ik betwijfel of de school van de Sint Lebuinus onderwijs kon geven dat adequaat was afgestemd op de wensen en behoeften van koop- en ambachtslieden. In het boek van Benders lezen wij

niets over de relaties tussen de school en de stadsbestuur. Had de stad bijvoorbeeld invloed op de keuze van de rector van de school (permanente conflicten over benoemingskwesties vonden in de vijftiende eeuw plaats in de Poolse en Pruisische steden; zie bijvoorbeeld: B. Geremek, ed., *Kultura Polski 'srednowieczney XIV-XV w.* (Warszawa, 1998) 319). Misschien moeten we daarnaast de mogelijkheid van een opleiding in de praktijk meer appreciëren. Leden van het stadsbestuur en de stedelijke administratie waren mogelijk in staat om sommige zaken op te schrijven zonder meteen de hulp van een professionele notaris of de stadsschrijver in te roepen.

Een andere interessante kwestie is het gebruik van de volkstaal in stadsboeken en correspondentie. De taaiverhoudingen in Deventer waren minder ingewikkeld dan die aan de oostgrens van het Hanzegebied, waar behalve de autochtone volkstalen, zoals het Tsjechisch of het Pools, het Duits ook sterk aanwezig was als de taal van de rijke en machtige Duitse stadsbevolking. Het frappeerde mij dat ook in Deventer de definitieve overgang van het Latijn naar de volkstaal, in casu het Middelnederlands (aan het begin van jaren zestig van de veertiende eeuw), sociale en politieke redenen had. De groei van het aantal leken voor wie het makkelijker was om in de eigen taal te lezen en te schrijven ging samen met de politieke emancipatie van de stadsbevolking (meente). Hoewel in de steden van Centraal Europa de keuze voor de ene of de andere schrijftaal soms ook andere redenen kon hebben, lijkt het alsof overal in laatmiddeleeuws Europa de beslissing om stedelijke zaken niet in het Latijn maar in de volkstaal op te schrijven, een politiek gebaar kon zijn. Ongetwijfeld is dit een probleem dat nadere studie waard is.

Het beeld van het schriftgebruik in de administratie van het middeleeuwse Deventer, dat zorgvuldig werd geschetst door Jeroen Benders, is dat van een microkosmos. De bewaard gebleven bronnen gaven heel weinig informatie over de vraag hoe Deventer zijn functie van 'moederstad' van de Overstichtse stadsrechtfamilie vervulde. Gezien Benders' appreciatie van de invloed van de Duitse hanzesteden op de ontwikkeling van de 'literate mentality' van de Deventer burgerij, heeft hij weinig plaats ingeruimd voor de schriftelijke contacten tussen de stad en de Hanze.

Dit informatieve en waardevolle boek van Benders kan men ook lezen als een debat met het klassieke werk van Michael Clanchy, *From memory to written record. England 1066-1307* (2e dr.; Oxford, 1995). Volgens Benders is het niveau van de laatmiddeleeuwse ontwikkeling van de bestuurlijke schriftcultuur in Engeland en in Noordelijke Nederlanden onvergelijkbaar. Beide auteurs zijn echter overtuigd van het belang van de verschriftelijking 'van boven', en van het belang van het schrift als machtsinstrument. In deze zin is Benders' studie van Deventers bestuurlijke schriftcultuur te zien als een studie van de voorgeschiedenis van de moderne bureaucratie.

Anna Adamska

R. van Stipriaan, *Het volle leven. Nederlandse literatuur en cultuur ten tijde van de Republiek (circa 1550-1800)* (Amsterdam: Prometheus, 2002, 352 blz., ISBN 90 5333 997 3).

Dit is een kostelijk boek. In zes kloeke, vlot geschreven en prachtig geïllustreerde hoofdstukken krijgt de lezer een boeiend overzicht van het literaire schrijven en lezen in de Republiek, met alles wat daaraan vast zit. En dat is heel wat, want 'literatuur' was in die tijd allerminst de individuele expressie van individuele emoties, maar had vooral tot taak de mensen op te voeden tot goed maatschappelijk gedrag, of dat nu het sociale of het privé leven betrof. Politiek, religie, handel en bedrijf, maar ook het huwelijk en het liefdesleven van jongeren, voor dat